

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА РОБОТИ З РІДКІСНИМИ Й ЦІННИМИ КНИГАМИ

У статті представлено бібліотекознавчі погляди щодо рідкісності книг, наголошено на необхідності розробки критеріїв визначення рідкісних педагогічних книг, запропоновано деякі з них. Сформульовано завдання для спеціалізованого підрозділу рідкісних видань Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: *рідкісні та цінні книги, книжкові пам'ятки, історико-культурні фонди, букварі, Державний реєстр національного культурного надбання, оцифрування педагогічної спадщини, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.*

Рідкісні й цінні книги (книжкові пам'ятки) є визнаними пам'ятками історії та культури, це найцінніша частина сукупного Державного бібліотечного фонду України. Проблеми роботи з книжковими пам'ятками сьогодні перебувають у центрі уваги міжнародного співтовариства, відповідних інституцій і спеціалістів [1].

За час існування книжності накопичено величезну кількість публікацій щодо рідкісних книжок. Проте більшість із них становлять каталоги збірань приватних чи державних бібліотек або нариси про певні раритети. Стосовно ж теоретичних напрацювань картина виглядає значно скромніше, і вирішення проблеми щодо рідкісності або цінності тієї чи іншої книги залишається суб'єктивним питанням. Погодьмося, поняття «рідкісна книга» дуже умовне, зміст його є багатозначним. Невідповідність традиційного бібліофільського поняття книжкової рідкості сучасному стану бібліотечної практики, особливо галузевих бібліотек, наразі усвідомлено спеціалістами. Найчастіше бібліотекарі називають рідкісною книгу, яка відсутня в державних бібліотечних фондах, а в XIX ст. класик теорії рідкісності книжок Г. М. Геннаді вважав рідкісною книгу, яку важко знайти для придбання [2].

За час, що минув, стало загальноприйнятим не лише розуміти під цим терміном фізично рідкісні книжки, тобто ті, що рідко трапляються, але й обов'язково брати до уваги цінність книги – за змістом, за авторством, за приналежністю до певної наукової школи, за художнім оформленням та поліграфічним виконанням і т. п. Таких критеріїв може бути досить багато, і кожен із них потребує відповідного відпрацювання.

Зокрема, рідкісні та цінні педагогічні книжки як соціокультурне явище, наскільки відомо, ніколи не були предметом спеціального дослідження,

принаймні в Україні. В історіографії теми відсутні належні спостереження, узагальнення, визначення, що саме становить рідкісність і цінність у значних масивах педагогічної літератури, накопиченої в бібліотеках. Об'єктом дослідження цієї теми мають стати культурологічно важливі та науково цінні педагогічні видання, підручники, перевірені часом, за якими навчалися кілька поколінь. Адже сучасники не завжди можуть об'єктивно оцінити той чи інший твір, мода і кон'юнктура існують і на книги, і на педагогічні теорії. Хоча з погляду історії є цікавими й потребують аналізу і ті видання, які вже визнані педагогічно неправильними, помилковими, які не витримали перевірку практикою, методика викладення в яких є недоречною тощо, але вони є повчальними: без них зрозуміти історію педагогіки, відтворити її еволюцію неможливо. Вони теж є пам'ятками – книжками пам'ятками. Наприклад, з історії педагогіки 20–30-х років ХХ ст. відомі приклади навчання за бригадною формою, коли завдання одержувала «бригада» учнів, відповідав хтось один, а оцінку отримував кожний [3]. Або, скажімо, навчання за комплексною програмою ГУС (Державної вченої ради) спочатку Російської Федерації, пізніше СРСР, виконання якої було обов'язковим і для УРСР. Комплексність тут полягає в тому, що на уроках в початковій школі з різних предметів розглядається одночасно одне й те саме поняття з різних точок зору [4], наприклад, качка. На уроці письма діти навчаються писати це слово, видозмінювати, складати речення. На уроці читання – читають оповідання про качку. На уроці математики саме на прикладі качок засвоюють прийоми додавання чи віднімання. На уроці природознавства вивчають, відповідно, саму природу качки, її звички, розмноження і т. п.; на уроці малювання – малюють качку, а на уроці праці – годують її та прибирають за нею. Якщо збережені подібні підручники – це ексклюзивна річ, дуже рідкісна й історично цінна. Або, наприклад, дитячі книжки того ж періоду, коли казку намагалися заборонити, щоб вона не відволікала майбутніх будівників комунізму безгрунтовними мріями. Популярними були, так би мовити, індустріального спрямування книги: машина красива, тому що корисна, і чим вона корисніша, тим красивіша. Це справді історичні пам'ятки, і в цьому статусі потребують збереження; без них картина тогочасного життя, розвитку суспільства, освіти, культури буде неповною.

Що вже казати про букварі чи абетки: які державні бібліотеки збирали такі видання? Навіть якщо вони існували у фондах певний час, надалі їх списували як зношені чи застарілі, і сьогодні це також раритети, книжкові пам'ятки своєї доби. Яскравий приклад – букварі для дорослих на обгортковому папері, які починалися реченнями: «Ми не раби. Раби не ми». Наскільки рідкісними можуть бути букварі, промовисто свідчить факт відсутності в Україні і навіть взагалі – в слов'янському світі – нашого першого друкованого букваря, випущеного Іваном Федоровим у Львові в 1574 р. Найвірогідніше, за браком інших подібних видань увесь наклад цієї невеличкої, мабуть, дешевої книжки, був зачитаним, що називається, до дір, і

лише пара примірників, які ще в XVI ст. були вивезені далеко за межі території, де ними могли користуватися в навчальних цілях, збереглися випадково, оскільки не використовувались за своїм прямим призначенням – навчанням слов'янському письму. На сьогодні вважається, що Іван Федоров не тільки друкар, але й укладач букваря, просвітитель. Сам же Буквар 1574 р. є унікальною книжковою пам'яткою того часу [5]. Аналогічно, дуже рідкісними, а значить, у даному контексті, і цінними можуть бути примірники іноземних букварів чи інших підручників у наших фондах, якими тут не користувалися в навчальних цілях, а у себе вдома вони зачитані, не збереглися.

Отже, щодо цінності за давніх видань – стародруків чи навіть видань XIX – початку XX ст., визначитися можна, якщо досліджувати історію написання, видання та розповсюдження таких книжок. Таким чином, для кваліфікованої роботи з книжковими пам'ятками педагогічної тематики потрібно бути і бібліотекарем, і істориком педагогіки.

Статус книжкової пам'ятки, водночас, можуть одержати примірники не дуже рідкісні, але з автографами та коментарями визначних педагогів і діячів культури; безперечно цінність становлять їхні рукописи. Як колекційну книжкову пам'ятку можна розглядати також цілісні зібрання педагогічної, наукової та науково-популярної літератури, зокрема ті, що зберігаються в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського. Таке зібрання, що об'єднує значні за обсягом та різноманітністю видів видань, хронологією випуску та змістом бібліотечні фонди, потребує актуалізації через підготовку реєстрів, каталогів, оглядів, інших інформаційних ресурсів, довідкових видань. У цьому сенсі позитивно можна згадати друкований каталог «Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів» (2005 р.) та історико-бібліографічне дослідження «Журнали психолого-педагогічної тематики XIX – початку XX ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» (2009 р.). Перспективним завданням для даної бібліотеки залишається реєстрація книжкових пам'яток у Державному реєстрі національного культурного надбання. Розвиток цього напрямку роботи з книжковими пам'ятками дає змогу здійснити суттєвий внесок у всі галузі системи знань та педагогічної діяльності [6]. Вивчення історико-культурних фондів допоможе не лише розкрити деякі маловідомі факти в історії педагогіки чи інших наук, а й створити ту джерельну базу, аналіз якої може віддзеркалити місце та роль педагогічної думки в загальнонауковому контексті та в історії України. І оскільки історію створюють люди, доцільним є повернення пам'яті про тих осіб, які створювали педагогічну літературу чи видавали її. Так, упродовж останніх років фахівці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського на сторінках друкованих видань почали популяризувати життя та творчу діяльність видатних педагогів XIX – початку XX століття [7–9].

Такі масштабні завдання, безумовно, потребують спільних зусиль фахівців ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, бібліотекарів інших освітянських книгозбірень, із залученням студентів та аспірантів профільних вишів до створення сучасних баз даних педагогічної літератури. Також фахівцями даної бібліотеки розпочата робота з рідкісними виданнями: сформовано колекції фахових періодичних видань XIX – початку XX ст., шкільних підручників 1748–1917 рр., 1918–1945 рр., документів з питань психології та педагогіки XIX – початку XX ст.; визначено балансову вартість 14 000 рідкісних і цінних видань; розроблено Програму зберігання бібліотечного фонду. На 1.01.2010 р. оцифровано понад 500 документів з питань педагогіки і освіти, в електронному каталозі започатковано базу даних «Рідкісна книга», до якої внесено перших 406 записів. Національна академія педагогічних наук України затвердила «Програму формування страхового фонду документації на документальні пам'ятки», згідно з якою уже мікрофільмовано 10 869 аркушів (46 документів). Фахівці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського надають консультації з питань роботи з рідкісними виданнями, обмінюються досвідом з бібліотекарями інших освітянських книгозбірень, виступають на конференціях, круглих столах тощо. Позитивним є те, що у структурі бібліотеки створено спеціалізований підрозділ рідкісних і цінних видань, на який покладаються такі завдання:

- на підставі теоретичних досліджень в галузі історії педагогіки та бібліотекознавства визначити, які саме педагогічні праці (яких періодів, авторів, видів і типів) становлять найбільшу цінність і підлягають зберіганню в особливо сприятливих умовах, з метою збереження їх максимально тривалий термін;
- здійснити евристичний пошук за каталогами та *de visu* і відбір до відділу рідкісних і цінних видань визначених категорій книг і журналів, сформувати колекцію рідкісних і цінних педагогічних видань і рукописів;
- укласти їх анотований електронний каталог, в якому буде коротко зазначено, за яким критерієм книга зарахована до категорії рідкісної чи цінної;
- провести ранжування відібраних книжок за рівнями цінності та внести до баз даних Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової Державного реєстру національного культурного надбання короткі описи тих із них, що за висновками експертів – співробітників відділу та запрошених спеціалістів – є пам'ятками державного значення;
- проводити дослідження й популяризувати у спеціальній фаховій науковій літературі найцінніші книжкові пам'ятки та їх комплекси;
- розпочати поетапне оцифрування найціннішої вітчизняної педагогічної спадщини, з метою зробити її доступною педагогам та науковцям дистанційно і вилучити з активного обігу найцінніші оригінали раритетів, для найдовшого зберігання;
- розробити пакет документів, які регламентують усі аспекти діяльності відділу: відбір та комплектування фондів рідкісних і цінних книг, їх адекватне збереження, використання, виготовлення копій тощо;

- укладати методичні рекомендації для бібліотек галузі, надавати консультації спеціалістам у роботі з рідкісними й цінними книжками.

У теоретичному плані в бібліотекознавстві та книгознавстві тема рідкісних видань педагогічної тематики комплексно ніколи у вітчизняній науці не розроблялася. Проте у світлі сучасних міжнародних та вітчизняних завдань щодо збереження бібліотечних і архівних фондів, створення Державного реєстру національного культурного надбання [10], зведених каталогів рідкісних і цінних книг, виконання Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» ця діяльність є дуже важливою і актуальною. Створення наукового каталогу цінних педагогічних видань, введення даних до загального Державного реєстру книжкових пам'яток України дасть змогу закрити новими даними лакуни, що досі мають місце у вивченні різних періодів історії педагогіки та культури України загалом. Новим напрямом джерелознавчого аналізу фондів може стати дослідження походження книг із приватних бібліотек освітян, науковців, а також різних установ; вивчення та опис книжкових знаків, що становитиме нову сторінку у вітчизняному бібліотекознавстві.

Стрімкий розвиток новітніх засобів масової комунікації вимагає створення адекватних ресурсів, наразі – електронних каталогів, баз даних, а також електронних колекцій. Хто може сьогодні достеменно сказати, скільки і яких саме підручників XVIII–XIX ст. є сьогодні в державних бібліотечних фондах України; скільки було видано підручників в Україні за цей час? Зрозуміло, інколи важко визначитись, чи є дана книжка науково-популярним виданням навчального характеру або підручником, але в даному випадку це не принципово. Швидкий пошук за різними рубриками в електронних каталогах є зручним способом для дослідника віднайти широкий спектр документів на обрану тему, включаючи статті у фахових виданнях, що є дуже потрібним і, водночас, закритим за відсутності аналітичних електронних розписів статей із журналів і збірників. Стосовно інших електронних ресурсів дуже імponує досвід Національної бібліотеки Білорусі, в якій повністю оцифрували педагогічні журнали і виставили на сайті бібліотеки, правда, лише для своїх читачів, з реєстрацією за читацьким квитком – проблеми авторського права не вирішені. Бібліотека здатна виставити електронні копії у вільний доступ, але юридично ці проблеми ще потребують розв'язання. Книгозбірня сьогодні розглядається і як центр збереження інформаційних ресурсів Інтернет: ДНПВ України ім. В. О. Сухомлинського також може накопичувати у себе такі профільні ресурси і оперативно надавати їх своїм користувачам у приміщенні бібліотеки, що полегшить їм пошук і збереже, знов-таки, час.

Але найголовніше відносно книжкових пам'яток – забезпечити їх належне зберігання, попри хронічну недостатність фінансування, і широке сучасне введення інформації про них як через систему каталогів, у т. ч. сьогодні – електронних, так і через виготовлення цифрових копій рідкісних і цінних видань, що не втратили свого значення. У цьому – майбутнє життя інформації, котру містять рідкісні та цінні книжкові пам'ятки.

Література

1. Программа ЮНЕСКО «Память мира»: деятельность библиотек, архивов, музеев по сохранению документального наследия : материалы междунар. конф., 30 нояб.-1 дек. 2006 г. / Нац. б-ка Беларуси. – Минск : Красико-Принт, 2007. – 176 с.
2. *Геннади, Г. Н.* О редких книгах, в особенности русских / Геннади Г. Н. // Русские книжные редкости : библиогр. список рус. редких кн. / сост. Г. Н. Геннади. – СПб., 1872. – С. 1.
3. Из истории развития форм и организации обучения [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. – Режим доступа: // <http://paidagogos.com/?p=86>. – Загл. с экрана.
4. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – С. 182–183.
5. *Німчук, В.* Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства / В. Німчук // Буквар Івана Федорова. – К. : Дніпро, 1975. – С. 82–96.
6. *Жданова, Р.* Інформація про навчальну книгу XVIII – поч. XX століття з фондів бібліотек України – підґрунтя для створення сучасного українського підручника / Рона Жданова // Вісн. Кн. палати. – 2007. – № 10. – С. 12–13.
7. *Домбровська, Л. В.* Роль С. Сірополка в становленні та розвитку освітянських бібліотек / Л. В. Домбровська // Рідна шк. – 2002. – № 8/9. – С. 56.
8. *Іващенко, В. М.* Педагогічна спадщина М. О. Корфа у фонді ДНІБ України ім. В. О. Сухомлинського / Віра Іващенко // Шлях освіти. – 2010. – № 2. – С. 42–46.
9. *Бондарчук, О. Б.* Українські букварі 19 – поч. 20 ст. у фонді ДНІБ України ім. В. О. Сухомлинського / О. Б. Бондарчук // Вісн. Кн. палати. – 2009. – № 2. – С. 40–43.
10. *Ковальчук, Г. І.* Створення Державного реєстру книжкових пам'яток України як складової частини Державного реєстру національного культурного надбання / Галина Ковальчук // Бібл. вісн. – 2004. – № 2. – С. 2–10.